
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XVI (2019), №2
s. 169-192
doi: 10.36121/msawicki.16.2019.2.169

Mariusz Sawicki
(Uniwersytet Opolski)
ORCID 0000-0001-5318-7145

Wielkie Księstwo Litewskie w relacjach berlińskich Philipa Plantamoura z lat 1700–1703¹

Streszczenie: Ważnym elementem w obecnych badaniach historycznych jest analiza relacji dyplomatycznych dotyczących dawnej Rzeczypospolitej w tym Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ukazują one dzieje państwa oraz jego politykę wewnętrzną i zagraniczną z innej perspektywy historycznej. W 1700 r. wybuchła Wielka Wojna Północna, która zmieniła układ sił politycznych w Europie Środkowo Wschodniej na kolejne dziesięciolecia. Dyplomaci obcych dworów byli zainteresowani tą wojną, w tym Philipp Plantamour, sekretarz ambasadora angielskiego w Berlinie. Przesyłał on do Londynu swoje relacje, w których umieszczał nie tylko informacje dotyczące działań militarnych w czasie wojny, ale także te dotyczące najważniejszych rodzin na Litwie i ich rywalizacji politycznej. Analiza tych raportów dyplomatycznych da odpowiedź na pytanie w jaki sposób widziano wielką wojnę północną oraz sytuację wewnętrzną w Wielkim Księstwie Litewskim na zachodzie Europy. Interesujące będzie także czy relacje Philippa Plantamoura w sposób rzetelny przedstawiały opisywane w raportach wydarzenia, czy były prawdziwe i zawierały do tej pory nieznane informacje.

Słowa kluczowe: Philipp Plantamour, dyplomacja brytyjska, wielka wojna północna, Wielkie Księstwo Litewskie, Sapieha, Ogiński, wojna domowa, George Stepney.

The Grand Duchy of Lithuania in the reports of Philip Plantamour from Berlin from 1700–1703

Annotation: An important element in current historical research is the analysis of diplomatic relations regarding the former Polish-Lithuanian Commonwealth, including the Grand Duchy of Lithuania. They show the history of the state and its internal and foreign policy

¹ Artykuł jest wynikiem badań naukowych związanych z realizacją grantu Narodowego Centrum Nauki w Krakowie nr DEC 2017/01/X/HS3/00482 na realizację pojedynczego działania naukowego pt. „Elity społeczno-polityczne Wielkiego Księstwa Litewskiego w świetle raportów dyplomatów francuskich i angielskich w II połowie XVII wieku”.

from a different historical perspective. In 1700 the Great Northern War broke out, which changed the balance of political forces in Central and Eastern Europe for the next decades. Foreign court diplomats were interested in this war, including Philipp Plantamour, secretary of the British ambassador in Berlin. He sent to London his reports, in which he placed not only information about military operations during the war, but also about the most important families in Lithuania and their political rivalry. An analysis of these diplomatic reports will answer the question of how the Great Northern War and the internal situation in the Grand Duchy of Lithuania in Western Europe was seen. It will also be interesting if the reports of Philipp Plantamour reliably presented the events described in the reports, were they true and contained unknown information so far.

Keywords: Philipp Plantamour, British diplomacy, Great Northern War, Grand Duchy of Lithuania, Sapieha, Ogiński, Civil War, George Stepney.

Великое Литовское княжество в берлинских отчетах Филиппа Плантамур за 1700-1703 гг.

Аннотация: Важным элементом современных исторических исследований является анализ дипломатических отчетов касающихся Речи Посполитой. Они показывают историю государства, его внутреннюю и внешнюю политику с другой исторической точки зрения. В 1700 году вспыхнула Северная война, и в последующие десятилетия политическая система в Центральной и Восточной Европе изменилась. Дипломаты из иностранных дворов, в том числе Филипп Плантамур, секретарь посла Джорджа Степни в Берлине, заинтересовались войной. Свои отчеты он отправлял на Британию. В них он размещал информации о военных и политических операциях в Литве. Анализ этих дипломатических отчетов дает ответ на вопрос, как этот воспринимался в 1700-1703 гг. этот конфликт а также Литва и ее социальные элиты. Также будет интересно ответить на вопрос о том, содержали ли отчеты Филиппа Плантамур правдивую и ранее неизвестную информацию.

Ключевые слова: Плантамур, английская дипломатия, Великая северная война, Август II Сильный, Кароль XII, Латвия, Литва, Швеция, Сапега, Огиньски.

Ważnym nurtem w badaniach historycznych jest analiza raportów dyplomatycznych dotyczących dawnej Rzeczypospolitej, które ukazują z nieco innej perspektywy, dzieje kraju oraz jego politykę wewnętrzną i zagraniczną. W odmienny od rodzimego sposób ocenia się w takich relacjach monarchę, a także polskich i litewskich dygnitarzy mających wpływ na działania państwa na różnych jego płaszczyznach. W części raporty takie mają charakter plotkarski, bo nie znający czasem realiów Rzeczypospolitej dyplomaci, przekazywali zasłyszane albo niesprawdzone opinie dotyczące określonych wydarzeń nie angażując się w ocenę ich rzetelności. Nie zwalnia to jednak badacza z analizy tego typu dokumentów; konieczne jest w tym przypadku zachowanie ostrożności i niezbędnej w tego typu sytuacjach krytycznej eksplikacji zebranego materiału. Niekiedy relacje ukazują nieco zafałszowany obraz rzeczywistości i faktografii historycznej, co wynika z braku wiedzy dotyczącej kontekstu raportowanych wydarzeń.

Na początku XVIII w. można zaobserwować zwiększenie zainteresowania dyptomatów angielskich Europą Środkowo-Wschodnią, choćby ze względu na swoje liczne interesy handlowe nie tylko z miastami nadbałtyckimi, ale przede wszystkim z Rosją².

² Na brytyjskie relacje o Rzeczypospolitej w I połowie XVIII w. zwróciła już uwagę Barbara Krysz-

Przedstawiciele Londynu z uwagą śledzili wydarzenia w tej części starego kontynentu, czasem nadając im w swoich relacjach odpowiednią rangę, a czasem jedynie wzmiankując o nich, co jednak nie umniejsza znaczenia relacjonowanych faktów. Należy również pamiętać o trwającej w zachodniej części Europy wojnie o sukcesję hiszpańską, która była znacznie ważniejszym wydarzeniem dla dyplomatów, najpierw Wilhelma III Orańskiego, a potem królowej Anny.

Rozważania związane z wyrażonym wyżej tytułem oparte zostaną na francuskojęzycznej korespondencji dyplomatycznej Philipa Plantamoura, Francuza na służbie Londynu obejmującej okres od 1700 do 1703 r. Dolna granica chronologiczna to początek wielkiej wojny północnej, która zmieniła układ sił w Europie Środkowo-Wschodniej, a górna jest końcem pracy wymienionego w Berlinie. Wszystkie dokumenty znajdują się w zbiorze State Papers Foreign, Prussia w brytyjskim The National Archives in Kew (London)³. Kopie niektórych raportów Plantamoura można odnaleźć w The British Library, gdzie można natrafić również na znaczną ilość oryginalnych dokumentów, które stanowią uzupełnienie dla przechowywanych w wymienionym wyżej archiwum⁴. Materiały te w swojej treści obejmują nie tylko interesujące mnie informacje dotyczące Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale także Korony Polskiej, wielkiej wojny północnej, ale przede wszystkim sytuacji w Rzeszy Niemieckiej w pierwszych latach wojny o sukcesję hiszpańską.

Tytułowy Philip Plantamour urodził się około 1664 r. w Chalon-sur-Saône we Francji, w regionie Burgundia-Franche-Comté w rodzinie hugenockiej. Do wyjazdu z ojczyzny zmusiła go polityka Ludwika XIV i odwołanie przez monarchę edyktu nantejskiego. Plantamour znalazł zatrudnienie u George'a Stepneya wywodzącego się ze starej szkoły dyplomacji angielskiej i pełnił rolę jego sekretarza w latach 1690–1699. Po uzyskaniu przez wymienionego stanowiska ambasadora w Berlinie wyjechał wraz z nim i nadal sprawował tam tę samą funkcję, nie posiadając jednak żadnej oficjalnej rangi dyplomatycznej. Sam w liście z 1697 r. twierdził, że z honorem pełni obowiązki sekretarza Stepneya już od ponad pięciu lat:

L'honneur que j'ai de servir depuis près de cinq ans un Ministre public de Sa Majesté Britanique en qualite de secretaire, peut bien me faire considerer comme si j'étois effectivement dans le Royaume⁵.

topa-Czupryńska i przeanalizowała ich część w książce „Rzeczypospolita w oczach dyplomatów brytyjskich w pierwszej połowie XVIII wieku”, Olsztyn 2013.

³ Rękopisy te znajdują się w The National Archives in Kew (London), State Papers Foreign (dalej: SP), Prussia 90/1 (dalej: NA Kew (London), SP Prussia 90/1).

⁴ Sygnatury tych dokumentów i zbiorów w przypisach poniżej.

⁵ Philip Plantamour do Johna Ellisa, Frankfurt 7/17 III 1697, The British Library (dalej: BL), Add MS 28899, k. 112–112v; T. Sharp, *Pleasure and Ambition. The Life, Loves and Wars of Augustus the Strong 1670–1707*, London – New York 2001, s. 275; *Journals of the House of Commons from November 16th 1699 in the Eleventh Year of the Reign of King William the Third to May 25th 1702 in the First Year of the Reign Queen Anne*, vol. 13, London 1803, s. 417; Ch. Cook, J. Stevenson, *British historical facts 1688–1760*, London 1988, s. 148; H. Kugeler, „Le Parfait Ambassadeur”. The Theory and Practice of Diplomacy in the Century following the Peace of Westphalia Submitted for the degree of D. Phil at the University of Oxford, Trinity Term 2006, s. 157.

George Stepney wyrażał się z uznaniem o pracy swojego sekretarza, którego uważał za dobrego współpracownika, osobę pracowitą i niezwykle skrupulatnie wykonującą swoje obowiązki⁶. Jego zadaniem było kopiowanie różnych dokumentów, które trafiały do ambasady lub tych, które znajdowały się na dworze berlińskim i były powszechnie dostępne jak np. druki i gazety ulotne. Stepney musiał darzyć go dużym zaufaniem, ponieważ od 1699 r. zezwalał mu na redagowanie i wysyłanie korespondencji podpisanej swoim nazwiskiem⁷.

Mimo zadowolenia z dotychczasowego pracodawcy na początku 1703 r. Philip Plantamour wyraził w swoim niezwykle osobistym i pełnym emocji liście do Charles'a Hedgesa obawy o swój dalszy los. Zaznaczył, że od wielu lat wiernie służył koronie angielskiej, a teraz w związku z przyjazdem nowego ambasadora Thomasa Wentwortha, 3-go barona Raby nie był pewny utrzymania swojego stanowiska. George Stepney został bowiem skierowany na placówkę do Wiednia (był tam już w styczniu 1703 r.) i tym samym zrezygnował z usług Plantamoura, z którym współpracował od 1690 r.⁸ Wydaje się, że wymieniony otrzymał zadanie pozostania w Berlinie i podtrzymywania funkcjonowania placówki dyplomatycznej w oczekiwaniu na dalsze rozkazy z centrali w Londynie i przybycie nowego ambasadora.

Plantamour wspomniał w swoim liście o misjach dyplomatycznych, które wykonywał na terenie Rzeszy podając jako przykład wyjazdy na sejm do Frankfurtu nad Menem, Wesel oraz do Kassel. Wspomniał on również, że w zasadzie od ponad trzech lat nie otrzymuje żadnych dodatkowych profitów za swoją działalność urzędniczą, która, jak wspomniał, jest jego pasją. Zaznaczył, że jego pensja nie jest duża i nie kompensuje wydatków poniesionych na działalność dyplomatyczną i od dwóch lat nie uzyskał również środków na zlecane mu podróże po Prusach. Plantamour wspomniał także o przyczynach opuszczenia Francji, którymi były względy religijne. Musiał także zostawić swój majątek i dlatego zapożyczył się, jak to sam określił, na bardzo wysoki procent. Decyzja ta była dla niego wyjątkowo dotkliwą, doprowadziła go bowiem do ruiny finansowej nie zapewniając przy tym środków wystarczających do utrzymania się po opuszczeniu królestwa Ludwika XIV. Zaraz jednak przeprosił Hedgesa, za informowanie go o tak osobistych sprawach, ale chciał, aby ten wiedział o jego położeniu i znał jego obecną sytuację materialną. Sekretarz Stepneya wyraził również nadzieję, że tymi zwierzeniami nie zniechęci adresata do udzielenia mu wsparcia i otoczenia go swoją protekcją. Po raz kolejny poinformował o swoim oddaniu pracy, którą wykonywał z największym zaangażowaniem i oddaniem sprawom angielskim. Plantamour stwierdził również stanowczo, że nadal chciałby służyć królowej Annie⁹.

Przed 17 kwietnia 1703 r. Philip Plantamour otrzymał ostatecznie od Charles'a Hedgesa rozkazy opuszczenia dworu berlińskiego. W tym czasie nie zapadła jeszcze decyzja co do jego dalszego losu, a dyplomata nie wiedział też, czy placówka zostanie zamknięta, czy ma wrócić do Anglii, czy czekać na przybycie nowego ambasadora Thomasa Wentwortha, 3-go barona Raby. W liście do Johna Ellisa Francuz wyraził nadzieję,

⁶ T. Sharp, *Pleasure and Ambition...*, s. 275.

⁷ Listy pisane bez wątpienia przez Philipa Plantamoura, a podpisane Stepney znajdują się w Hauptstaatsarchiv Dresden, Geheimes Kabinett, Loc. 03582/01.

⁸ Ph. Plantamour do Charles'a Hedgesa, Potsdam 27 I 1703, NA Kew (London), SP Prussia, 90/1, k. 339-340.

⁹ Tamże.

że wszelkie zaległości finansowe wobec niego zostaną uregulowane, co pozwoli mu na spłatę własnych długów. W dalszej części korespondencji do Johna Ellisa dawny sekretarz Stepneya pisał, że wspomniał o tym Hedgesowi i ma nadzieję, że nie zostawi on tej interpelacji bez odpowiedzi tak, jak był rzekomo w zwyczaju postępować z innymi. Plantamour prosił również, powołując się prawdopodobnie na dawną zażyłość adresata z Stepneyem, o udzielenie mu odpowiedzi w powyższych punktach, o które pytał na początku, a dotyczących jego dalszego losu, błagając wręcz, aby nie zostawiał go w niepewności¹⁰.

Sytuacja Philipa Plantamoura wyjaśniła się dopiero na początku czerwca 1703 r. W swoim liście do Hedgesa dziękował mu bowiem za pomoc i życzliwość w sprawie należnych sekretarzowi ambasadora środków finansowych i pozostających nadal zobowiązań pieniężnych. Przekazał również, że dopiero dzień wcześniej przybył do Berlina nowy ambasador Thomas Wentworth, 3-ci baron Raby, który chyba już od początku nie deklarował jakiegokolwiek chęci pomocy Plantamourowi. Sekretarz ambasadora obiecał wieczorem napisać do Hedgesa oraz lorda Skarbnika i lorda Nottingham, chcąc ich zainteresować swoją sprawą. Francuz zakończył ten wątek słowami, że nawet bez pomocy da sobie jakoś radę – „je ne périsse pas faute de secours”¹¹. Pochwalił się także, że na zakończenie swojej pracy na dworze berlińskim dostał prezent od króla Prus Fryderyka I, którym było 200 dukatów, od razu zaznaczając, że część z tej sumy przeznaczy na podróż do Anglii¹².

Ostatecznie Philip Plantamour nie wrócił na Wyspy Brytyjskie w 1703 r. tylko przeszedł na służbę króla polskiego Augusta II, u którego pracował przez kolejne trzy lata. Po 1706 r. jego losy są mi niestety nieznane i nie wiadomo, co dalej działo się z byłym sekretarzem ambasadora George’a Stepneya w Berlinie¹³.

Niewątpliwie wydarzenia mające miejsce w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1700–1703 determinowane były wojną domową i zmaganiem między Sapiehami, a republikantami, choć o tych wydarzeniach niestety milczą raporty sekretarza ambasadora angielskiego w Berlinie. Traktowano je być może, mimo swojego tragicznego wymiaru, jako wydarzenia wewnętrzne, może nawet lokalne, z którymi miejscowi politycy powinni sobie poradzić. Oczywiście najważniejszymi rodzinami biorącymi udział w tych wydarzeniach interesowano się wcześniej, o czym świadczą relacje przekazywane do Londynu sprzed 1700 r. oraz zainteresowanie, jakim cieszyli się Sapiehowie i Radziwiłłowie na terenie Rzeczy Niemieckiej. Świadczy o tym choćby korespondencja Gottfrieda Wilhelma Leibniza, w której mowa jest o dostarczeniu notek genealogicznych określonych rodzin litewskich i polskich:

Monsieur d’Hozier, me demande des Informations ou Genealogies de quelques familles Polonoises, sçavoir celles de Radzivil, Sapieha, Zamoisky, et Sobiecky: mais je ne lui en ai pû envoyer que celle de Radzivil¹⁴.

¹⁰ Ph. Plantamour do Johna Ellisa, Berlin 17 IV 1703, BL, Add MS 28913, k. 240–241.

¹¹ Tenże do tegoż, Berlin 9 VI 1703, BL, Add MS 28914, k. 100–100v.

¹² Tamże.

¹³ T. Sharp, *Pleasure and Ambition...*, s. 275.

¹⁴ Christoph Joachim Nicolai von Greiffencrantz an Gottfried Wilhelm Leibniz, a Sildemoh prés de Rostock ce 29 de Juin 1702, [w:] Gottfried Wilhelm Leibniz, *Sämtliche Schriften und Briefe. Erste Reihe, Allgemeiner, Politischer und Historischer Briefwechsel*, ed. Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissen-

1700

W 1700 r. w porozumieniu z carem Piotrem I, August II rozpoczął oblężenie szwedzkiej Rygi licząc na łatwe zwycięstwo nad wojskami młodego króla Karola XII, zaczynając tym samym wojnę północną. Oczywiście początkowa faza konfliktu rozgrywała się na północ od granic litewskich, bez udziału państwowych jednostek Rzeczypospolitej, co odsuwało ją od problemów ówczesnej litewskiej polityki wewnętrznej, choć bez wątplenia wydarzenia te były żywo komentowane i obecne w dyskursie politycznym. Tu ważniejsza była generalna rozprawa republikantów z Sapiehami, a po ich klęsce pod Olkienikami, ułożenie na nowo stosunków społecznych, gospodarczych i politycznych wewnątrz Wielkiego Księstwa. Nie bez znaczenia w tym przypadku była także ucieczka wymienionej rodziny pod protekcję króla szwedzkiego. Z drugiej jednak strony szlachta litewska, a przynajmniej jej część, pozytywnie odnosiła się do planów wojennych króla, który głosił, że w ten sposób zamierza jej otworzyć większe możliwości handlu, a przez to podniesienia dochodów, nie wspominając już o odzyskaniu utraconych prowincji północnych¹⁵.

Same działania zbrojne pod Rygą nie umknęły uwadze obserwatorów w Berlinie, w tym oczywiście Philipowi Plantamourowi, który przekazywał otrzymane informacje o wydarzeniach na Łotwie do centrali w Londynie. Nie omieszkał on również, na czym w zasadzie polegało jego zadanie, kopiować różnych wiadomości w postaci druków ulotnych z teatru działań wojennych, co jednak stanowić będzie osobny temat rozważań autora niniejszego artykułu. W tym przypadku najistotniejsze będzie wyłowienie z jego raportów informacji dotyczących Wielkiego Księstwa i najważniejszych osób w tym państwie, a także, jeśli to możliwe, kwestii związanych z litewską sytuacją wewnętrzną. Dane te muszą, ze względu na charakter przesyłanych doniesień, zostać poddane krytyce badawczej pod kątem przekazywanych w nich informacji, a przede wszystkim ich wiarygodności, choć nie wszystkie uda się zapewne potwierdzić źródłowo. Nie chodzi w tym przypadku również o szybkość przekazywanych wiadomości, bo wydaje się, że te opracowywane przez Plantamoura miały charakter uzupełniający oficjalne kanały informacyjne i gromadzone w ten sposób dane.

Po raz pierwszy w znanych mi relacjach sekretarza ambasadora angielskiego Wielkie Księstwo Litewskie, a w zasadzie jego dygnitarze pojawiają się 13 marca 1700 r., a więc już po wkroczeniu oddziałów koniuszego wielkiego litewskiego Jakuba Henryka Flemminga i Georga Karla von Carlowitza na teren szwedzkich Inflant. Plantamour zaznaczył, że póki co nie ma na razie żadnych informacji o tym, co dzieje się na Łotwie i pod Rygą. Nie posiadał on też wiadomości dotyczących Hrehorego Antoniego Ogińskiego oraz operujących tam oddziałów rosyjskich. Wiedzano natomiast, że hetman wielki litewski Kazimierz Jan Sapieha stanął nad granicą z Inflantami wraz ze swoimi oddziałami¹⁶.

Kwestia ta wymaga w tym miejscu niewielkiego wyjaśnienia. August II planując wyprawę wojenną przeciw Szwedom zamierzał uzyskać wsparcie najbardziej wpływowych przedstawicieli litewskich elit politycznych. Starosta żmudzki Ogiński obiecując pomoc królowi w zasadzie ograniczył się do zwołania pospolitego ruszenia swojej pro-

schaften, Berlin 2012, s. 363, nr 234.

¹⁵ J. Staszewski, *August II Mocny*, Wrocław 1998, s. 112–113.

¹⁶ Ph. Plantamour do Johna Ellisa, Berlin 13 III 1700, BL, Add MS 28904, k. 396; Z. Anusik, *Karol XII*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2006, s. 36.

wincji, a formacje te, decyzją koniuszego wielkiego litewskiego Flemminga, nie zostały wykorzystane. Zdecydowały o tym zapewne różne względy, z których na pierwszy plan wysuwa się niska wartość bojowa takich jednostek oraz niebezpieczeństwo upolitycznienia zgromadzonej w ten sposób szlachty. Bardziej liczone na pewno na pomoc Sapiehów, a szczególnie wymienionego wyżej hetmana wielkiego. Nieco wcześniej, bo 4 marca koniuszy wielki litewski bezskutecznie przypominał Kazimierzowi Janowi, że nadal oczekuje na jego jednostki. Sapieżyńcy nie przeszli jednak granicy i nie włączyli się do działań wojennych, bo jeszcze w maju August II zabiegał u hetmana wielkiego litewskiego o wsparcie oddziałów saskich, zaznaczając przy tym, aby operacja ta odbyła się bez większego rozgłosu. Obawiano się oczywiście otwartych protestów szlacheckich. Monarcha poza zwyczajowymi wyrazami wdzięczności obiecywał również odpowiednie środki finansowe na utrzymanie wojska¹⁷. Próba pozyskania pomocy litewskiej w dużej mierze przyczyniła się do zbrojeń zantagonizowanych stronnictw, co ostatecznie doprowadziło do otwartej wojny domowej na Litwie¹⁸.

Rzeczywistego wsparcia królowi udzielił natomiast kanclerz wielki litewski Karol Stanisław Radziwiłł posyłając mu pod Rygę oddziały wojskowe – „60 rajtarii i 100 dragonii wyszli pod Rygę”. Chorągwie te były raczej symboliczną pomocą i manifestacją poparcia politycznego magnata niż rzeczywistym, liczącym się wsparciem militarnym. Natomiast we wrześniu 1700 r. Radziwiłł osobiście wyruszył do obozu Augusta II pod Rygę, gdzie dotarł 21 tego samego miesiąca, witany bardzo życzliwie przez króla. Kanclerz przyprowadził mu chorągiew pancerną, o nieznanym liczebności. Dzień później Litwin obserwował popis wojsk w obozie królewskim, a 23 września brał udział w bankiecie u Augusta II, gdzie „król i wszyscy kawalerowie popili się”. Następnego dnia Karol Stanisław Radziwiłł ponownie gościł u monarchy, ale tym razem król okazał sporą wstrzemięźliwość w spożywaniu trunków „po wczorajszym upiciu się, ale drudzy Niemcy nie obserwowali tej polityki”. Ostatecznie 25 września książe pożegnał się z Wettinem i wyruszył w drogę powrotną na Litwę¹⁹.

Wracając jednak do raportów sekretarza ambasadora angielskiego w Berlinie, to kolejną wzmiankę o Wielkim Księstwie Litewskim możemy odnaleźć 16 marca 1700 r. Plantamour wspominał w niej o oddziałach, a w zasadzie pospolitym ruszeniu, które znajdowało się pod dowództwem Ogińskiego zaznaczając, że raczej nie dołączy ono do wojsk saskich w Inflantach²⁰, co też oczywiście okazało się prawdą.

5 października 1700 r. Plantamour zdając relację do Londynu z tego, co dzieje się na dworze w Berlinie wspominał o Jakubie Henryku Flemmingu, który miał przyjechać do stolicy Prus. W drodze planował zatrzymać się przez kilka dni w Warszawie i spotkać ze swoją narzeczoną – „la Princesse Sapieha sa future épouse”²¹. Oczywiście chodzi tutaj o Franciszkę Józefę, z którą Flemming wziął ślub 9 lipca 1702 r.²² Kolejny raz Sapieżanka

¹⁷ J. Staszewski, *August II...*, s. 109; M. Sawicki, *Manifest Sapiehów z 6 marca 1702 roku*, „Wieki Stare i Nowe”, 2017, t. 12(17), s. 27–28.

¹⁸ J. Staszewski, *August II...*, s. 109.

¹⁹ Cytaty za: M. Sawicki, *Działania wojenne w Rzeczypospolitej w latach 1700–1713 w świetle pamiętnika Karola Stanisława Radziwiłła*, [w:] *Вялікае Княства Літоўскае і суседзі. Права. Ваўна. Дыпламатыя, пад рэд. С. Ф. Сокала, А. М. Янушкевіча*, Мінск 2012, s. 240–241.

²⁰ Ph. Plantamour do Johna Ellisa, Berlin 16 III 1700, BL, Add MS 28904, k. 400v.

²¹ Tenże do tegoż, Berlin 5 X 1700, BL, Add MS 28906, k. 79–80.

²² W. Konopczyński błędnie żonie Flemminga przypisuje imię Konstancja (tenże, *Flemming Jakub*

wspomniana jest w wiadomościach z Gdańska z 11 lutego 1702 r. Ich autor zaznaczył, że Jakub Henryk Flemming stracił już całą nadzieję na utrzymanie urzędu koniuszego wielkiego litewskiego oraz swój ślub z Sapieżanką²³. W rzeczywistości Flemming miał problemy z utrzymaniem przyznanej mu litewskiej godności, ponieważ wysuwano argument, że nie ma polskiego indygenatu. Ostatecznie pozostał on na koniuszostwie, ponieważ uznano jego szlachectwo na podstawie majątków znajdujących się w ziemi lęborsko-bytowskiej będącej lennem Rzeczypospolitej²⁴.

Sekretarz ambasadora Stepneya wspomniał o Sapieżance także 23 września 1702 r., także w kontekście koniuszego wielkiego litewskiego. Tym razem sprawa dotyczyła jego kolejnego pobytu w Berlinie, który związany był z powierzoną mu rolą dyplomaty, mającego za zadanie uzgodnić neutralność nowego króla pruskiego wobec toczonej się na wschodzie wojny lub wynegocjować przymierze przeciw Szwedom. Oficjalnym powodem podróży generała saskiego była chęć spotkania się z rodzicami, ale jak zaznaczył Plantamour, trudno było komukolwiek w to uwierzyć. W drogę zabrał swoją żonę „qui est de la maison de Sapieha” – Franciszkę Józefę²⁵.

1701

17 stycznia 1701 r. sekretarz Plantamour przekazał do Londynu informację, że król szwedzki powrócił z Litwy w dobrym zdrowiu, co może sugerować, że wcześniej trapił chorobą. Pozostawił on garnizony w Kiejdanach i „Caun”²⁶, a sam, zgodnie z informacjami przekazanymi do Londynu, miał udać się do Goldingen (Kuldīga) wraz z resztą wojsk, które w okolicach tej miejscowości zostały rozłożone na leża zimowe²⁷. Niestety tym razem sekretarz ambasadora angielskiego w Berlinie popełnił błąd podając niewłaściwą nazwę miejscowości, do której udał się Karol XII. W rzeczywistości był to zamek Lais na zachód od jeziora Pejpus, gdzie oczekiwał na posiłki przybyłe dopiero na wiosnę 1701 r.²⁸ Natomiast Kiejdany i Kowno, bo o nie tutaj chodzi, rzeczywiście zostały zajęte przez Szwedów i obsadzone ich garnizonami wczesną jesienią 1701 r.²⁹

Henryk, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, (dalej: PSB), t. 7, Kraków 1948–1958, s. 32); A. Perlakowski, *Kariera i upadek królewskiego faworyta. Aleksander Józef Sułkowski w latach 1695–1738*, Kraków 2013, s. 46; Jacob Heinrich von Flemming, *Pamiętniki o elekcji Augusta II na króla polskiego i o początkach wojny północnej (1696–1702)*, (dalej: Flemming), wyd. U. Kosińska, Warszawa 2017, s. 264.

²³ De Dantzig 11 fevrier 1702, BL, Add MS 22193, k. 66.

²⁴ Flemming, s. 264.

²⁵ Ph. Plantamour do Charles`a Hedges`a, Berlin 23 IX 1702, NA Kew (London), SP Prussia 90/1, k. 248–249v.

²⁶ W tym przypadku chodzi o Kowno, które Plantamour zapisał w taki właśnie sposób (M. Sawicki, *Manifest Sapiehów...*, s. 31).

²⁷ Ph. Plantamour do Thomasa Wentwortha, 3-go barona Raby, Berlin 17 I 1701, BL, Add MS 28904, k. 4. Celowo określone został tytuł Wentwortha, ponieważ Plantamour w swoich raportach odbiorcze określał tylko tym tytułem.

²⁸ G. Adlerfeld, *The genuine history of Charles XII, King of Sweden: containing all his military actions; with a more particular Account of the battle of Pultowa, and of his Majesty`s to Bender in Turkey, than was ever yet published*, London 1742, s. 37, Z. Anusik, *Karol XII...*, s. 65–69; P. Krokosz, „Mała wojna”. *Działania wojsk rosyjskich w Inflantach, Estonii oraz Ingermanlandii w latach 1700–1704*, [w:] *Stan badań and wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 3: *Inflanty Polskie*, pod red. W. Walczaka i K. Łopateckiego, Białystok 2012, s. 169.

²⁹ M. Sawicki, *Manifest Sapiehów...*, s. 31.

20 sierpnia 1701 r. Plantamour w obszernym raporcie przesłanym do Londynu w sprawach litewskich wspominał jedynie, oczywiście zupełnie błędnie, że pogłoski o konflikcie między Sapiehami a szlachtą litewską okazały się nieprawdziwe³⁰. Nie wiadomo skąd sekretarz ambasadora angielskiego wziął takie informacje; być może były to zwyczajne plotki lub wnioski wyciągnięte po podpisaniu jednego z wielu wówczas porozumień między zwalczającymi się na Litwie stronnictwami, których zazwyczaj nie dotrzymywano.

Kolejny raz Wielkie Księstwo znalazło się w doniesieniach Philipa Plantamoura dopiero 20 września w przepisanych przez niego wiadomościach z Warszawy, które przesłał do Johna Ellisa. Wspominał on o odpowiedzi, którą udzielił deputatom litewskim król szwedzki zaznaczając, że pokój zależy tylko i wyłącznie od postawy ich samych. Karol XII zadeklarował im także swoją przyjaźń, oczywiście pod warunkiem przejścia na jego stronę. W przeciwnym wypadku król szwedzki zagroził konsekwencjami militarnymi. Anonimowy autor relacji z Warszawy, skopiowanej przez Plantamoura i wysłanej do Londynu, donosił, że w Warszawie jest jeszcze podskarbi wielki litewski Benedykt Paweł Sapieha, z którym prowadzi się rozmowy dotyczące pogodzenia go z Hrehorym Antonim Ogińskim. Uznano jednak, że jest to niezwykle trudne z powodu animozji między obu stronnictwami – „a cause de l’animosité des deux partis”. Powszechnie wyrażano jednak nadzieję, że mimo to przybędzie on na rozmowy do Grodna, które zaplanowano na 27 września 1701 r. Autor dokumentu stwierdził także, że „les partisans d’Ogiński” rujną ekonomie królewskie do tego stopnia, że przez co najmniej dwa lata nie będzie można przywrócić im ich dawnej świetności³¹.

Przekazane w takiej postaci informacje nie mijają się zasadniczo z prawdą, błędna jest tylko data rozpoczęcia rozmów w Grodnie – nie 27, a 26 września. Negocjacje z delegatami Sapiehów zakończyły się 18 października, mimo braku zgody republikantów na jakiegokolwiek ustępstwa wobec wspomnianej rodziny, kompromisem, niestety niekorzystnym dla Kazimierza Jana i Benedykta Pawła, co doprowadziło ostatecznie do niezaakceptowania przez nich porozumienia³².

Tą samą pocztą Plantamour wysłał również przepisane przez siebie doniesienia spod Kłajpedy, w których zaznaczono, że stuosobowy oddział szwedzki wyruszył w okolice Połagi z zadaniem wybrania określonej wielkości kontrybucji. W wiadomościach tych nadmieniono także, że kilka innych regimentów Karola XII stacjonuje nadal w majątkach sapieżyńskich, dla ich ochrony przed dewastacją i rabunkami ze strony oddziałów Ogińskiego³³.

Kolejny raz sekretarz Stepneya wzmiankował o Litwinach 27 września 1701 r. I tym razem ponownie głównymi bohaterami relacji byli Sapieha i Ogiński, odpowiednio Kazimierz Jan i Hrehory Antoni. Powołując się na informacje z otrzymanej korespondencji warszawskiej współpracownik Stepneya na początku powiadomił centralę o sytuacji w Polsce i fortyfikowaniu, a w zasadzie budowaniu nowych umocnień Li-

³⁰ Ph. Plantamour do William Blathways, Berlin 20 VIII 1701, BL, Egerton MS 2428, k. 3.

³¹ De Varsowie, le 20 septembre 1701, BL Add MS 28909, k. 358v. Ta wiadomość znajduje się również w BL, Egerton MS 2428, k. 9.

³² A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002, s. 330.

³³ De Crotsingen en Lithuanie a 3 lieüs de Memel le 24e septembre 1701, BL, Add MS 28909, k. 359.

pawy, przy których pracowało 500 osób. Następnie dodał, że dwa pułki szwedzkich dragonów zostały skierowane do majątków sapieżyńskich, w celu ich ochrony przed działaniami członków stronnictwa republikańskiego – „Deux régiments de dragons suédois se sont logés sur les terres des Sapiehas pour les deffendre contre ceux du parti d'Ogiński”³⁴.

4 października 1701 r. Plantamour informował, że liczba robotników przy pracach nad umocnieniami Lipawy wzrosła już do 1000. Przy okazji zaznaczył on, że na teren Litwy przeszły kolejne regimenty wojsk szwedzkich³⁵. Po czterech dniach sekretarz ambasadora angielskiego informował centralę w Londynie, że wojska szwedzkie nadal przebywają w obozie między Lipawą a Grobinem, o czym dowiedział się z korespondencji, którą dostarczono z Rygi. Ponownie znalazły się w niej informacje o wysłaniu kolejnych jednostek szwedzkich w celu obrony majątków domu sapieżyńskiego – „la maison de Sapieha”³⁶.

W tym miejscu należałoby ogólnie chociaż zająć się kwestią wymienionej przez Plantamoura pomocy dla Sapiehów i to nawet kilkukrotnej, której udzielały przedostające się do Wielkiego Księstwa regimenty szwedzkie. Jesienią 1701 r. oddziały Karola XII coraz częściej prowadziły działania wojenne na Żmudzi i coraz głębiej zapuszczały się na terytorium tego księstwa. Król szwedzki tłumaczył to obroną stanu posiadania pokonanych pod Olkienikami Sapiehów. Oddziałami mającymi na celu ochronę majątków sapieżyńskich dowodził Alexander Hummerhielm. Działania te doprowadziły do zajęcia i obsadzenia swoimi załogami Kiejdan i Kowna³⁷.

Do raportu z 8 listopada 1701 r. Plantamour dołączył skopiowany list z Warszawy, który dotarł do Berlina. Już na samym początku dokumentu, który sekretarz ambasadora Wilhelma III Orańskiego przetłumaczył na francuski, anonimowy autor wspomniał o Litwinach. Zaznaczył, że odkryto spiszek, który dotyczył obu zwalczających się na Litwie partii: Sapiehów i Ogińskiego. Autor tej wiadomości twierdził, że zawarły one ze sobą poufne porozumienie w celu poparcia króla szwedzkiego przeciwko Augustowi II

On a découvert en Lituanie un complot ou conjuration que les deux partis qui sont en guerre l'un contre l'autre ont fait pour s'unir ensemble avec la Suède contre le Roi de Pologne³⁸.

Rzekomo obie strony były już nawet w stanie podpisać artykuły porozumienia i to w momencie, kiedy król polski wysłał swoich komisarzy w celu pacyfikacji Wielkiego Księstwa. Z porozumienia wycofał się jednak Hrehory Antoni Ogiński rzekomo trapiący wyrzutami sumienia i nieufnością wobec dotychczasowych wrogów³⁹.

³⁴ Ph. Plantamour do Thomasa Wentwortha, 3-go barona Raby, Berlin 27 IX 1701, BL, Add MS 22193, k. 11-11v.

³⁵ Tenże do tegoż, Berlin 4 X 1701, BL, Add MS 22193, k. 13.

³⁶ Tenże do tegoż, Berlin 8 X 1701, BL, Add MS 22193, k. 15-15v

³⁷ M. Sawicki, *Manifest Sapiehów...*, s. 31.

³⁸ Copie d'une lettre écrite de Varsovie le 29e octobre 1701, BL Add MS 22193, k. 27. Ten list dołączony jest do raportu Philipa Plantamoura prawdopodobnie do Thomasa Wentwortha, 3-go barona Raby, bo dokument w tym miejscu jest uszkodzony, z 8 XI 1701.

³⁹ Tamże.

Oczywiście informacji tych nie jesteśmy w stanie zweryfikować i wydaje się zupełnie prawdopodobne, że była to kolejna niesprawdzona wiadomość bazująca na częstych w tym czasie plotkach. Nie było to jednak dla Plantamoura problematyczne, bo jego zadanie polegało na kopiowaniu takich listów i dokumentów oraz przesyłanie ich do centrali, a nie weryfikowanie pod kątem wiarygodności. Faktem jest jednak, że w tym czasie rzeczywiście Sapiehowie prowadzili już rozmowy z Karolem XII dotyczące ich przejścia pod protekcję skandynawskiego monarchy. Informacje dotyczące rzekomego układu między dotychczas zwalczającymi się rodzinami wypływały natomiast w czasie rozmów w Grodnie na przełomie września i października 1701 r. i doprowadziły, mimo zawartego kompromisu, do wznowienia działań przeciwko Sapiehom⁴⁰.

Pod koniec listopada Plantamour przesłał do Londynu kolejną gazetę z wiadomościami z Warszawy, oczywiście przetłumaczoną na język francuski. Jej autor informował o śmierci Słuszki, choć zaraz zaznaczył, że król nie jest zbyt zasmucony tą kwestią. Związane to było z opozycyjną działalnością wymienionego magnata litewskiego⁴¹. W tym przypadku miano na myśli oczywiście kasztelana wileńskiego Józefa Bogusława Słuszkę, który zmarł 8 października 1701 r.⁴² Jeśli chodzi natomiast o kwestie jego przynależności politycznej to po pogodzeniu go przez króla Augusta II z Sapiehami w Radomiu 6 stycznia 1698 r. zaliczany był do umiarkowanych polityków i chyba współpracował z wymienioną rodziną. Na pewno w 1700 r. na posiedzeniu litewskiej komisji skarbowo-wojskowej stanął po ich stronie w sporze z republikantami, choć wcześniej starał się kilkakrotnie pełnić rolę mediatora między królem a poszczególnymi obozami politycznymi na Litwie⁴³.

Dodatkowo w wiadomościach z Warszawy poinformowano, że Szwedzi splądrowali ekonomię szawelską, która była w posiadaniu Jakuba Sobieskiego. Do tego podobno oddziały szwedzkie zmasakrowały dwie jednostki podległe Ogińskiemu, nie precyzując jednak, gdzie miało to miejsce⁴⁴.

Ponownie do kwestii wzajemnych relacji między domem sapieżyńskim a Ogińskim, Plantamour powrócił 17 grudnia 1701 r. tłumacząc i dołączając do swojego raportu otrzymany z Warszawy list. W nim już na samym początku zostało zaznaczone, że nadal nie da się doprowadzić do zgody między zwaśnionymi rodzinami – „On ne voit encore aucune disposition pour l'accommodement des différens entre la maison de Sapieha et Ogiński”⁴⁵. Do Warszawy w tym samym czasie przybył też prymas Michał Stefan Radziejowski, jak zaznaczył anonimowy autor listu – przychylny królowi oraz przedstawiciele szlachty żmudzkiej, którzy na audiencji publicznej złożyli protesty przeciw działaniom Karola XII na terenie ich Księstwa oraz przeciw „la maison de Sapieha”. Poprosili oni również o protekcję, a odpowiedź miano im udzielić pisemnie⁴⁶.

⁴⁰ J. Staszewski, *August II...*, s. 128; M. Sawicki, *Manifest Sapiehow...*, s. 31; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie...*, s. 330.

⁴¹ Varsovie 26 novembre 1701, BL, Add MS 28910, k. 48.

⁴² *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 1: *Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek*, pod red. A. Rachuby, Warszawa 2004, nr 395.

⁴³ A. Rachuba, *Słuszka Józef Bogusław*, [w:] PSB, t. 39, Warszawa–Kraków 1999–2000, s. 148–149.

⁴⁴ Varsovie 26 novembre 1701, BL, Add MS 28910, k. 48.

⁴⁵ Ph. Plantamour do Thomasa Wentwortha, 3-go barona Raby, Berlin 17 XII 1701, BL, Add MS 22193, k. 39.

⁴⁶ Tamże.

W rzeczywistości prymas Radziejowski już w sierpniu był proszony przez szlachtę żmudzka i kurlandzka o podjęcie się roli mediatora w ich sporze z Karolem XII. Duchowny obiecał wstawić się w tej sprawie u króla szwedzkiego i zapewnił, że skandynawski monarcha nie ma złych zamiarów. Ostatecznie mediacja arcybiskupa gnieźnieńskiego została odrzucona przez obie strony konfliktu – Augusta II i Karola XII⁴⁷.

Ostatniego dnia 1701 r. w wysłanym do Londynu raporcie Plantamour poświęcił nieco miejsca na omówienie sytuacji w Wielkim Księstwie Litewskim. Opisał utarczkę Szwedów z wojskami Ogińskiego, która miała miejsce, według posiadanych przez niego informacji, 17 grudnia. Karol XII zatrzymał się w małym miasteczku – „dans une petite ville appartenante a Ogiński ou un Prêtre”. Tam został on zaatakowany przez oddziały Ogińskiego, który podobno dysponował w sumie kilkoma tysiącami jazdy. Oczywiście Szwedom udało się odeprzeć przeciwników, choć atak był dla nich zaskoczeniem, a w wyniku starcia we wspomnianym miasteczku wybuchł pożar⁴⁸. Do ponownej potyczki doszło 24 grudnia niedaleko miejscowości Würgen oczywiście i tym razem zakończonego niepowodzeniem wojsk republikańskich⁴⁹.

W tym przypadku Plantamour podał informacje prawdziwe, choć ich chronologia jest niewłaściwa, przynajmniej w pierwszym przypadku. Opisał on jeden z elementów związanych ze szwedzką operacją wojskową, która ostatecznie zaowocowała zajęciem Kiejdan i Kowna. W trakcie tych działań, 14 grudnia, oddział szwedzki, w którym znajdował się Karol XII został zaatakowany nocą przez wojska litewskie. Miało to miejsce w Tryszkach, które były nazwane w raporcie „une petite ville”. Ostatecznie zaskoczonym podczas snu szwedzkim żołnierzom udało się pokonać przeciwnika i wydaje się, że król nie odniósł przy tym żadnych obrażeń. Następnie podjęto pościg za wycofującymi się w kierunku Wilna oddziałami Ogińskiego, który prowadzono aż pod Kowno. Ostatecznie jednak, w związku z załamaniem się lodu na Niemnie zrezygnowano z dalszego marszu za wojskiem starosty żmudzkiego⁵⁰.

1702

Ponownie o tym samym starciu sekretarz ambasadora angielskiego wspomniał 10 stycznia 1702 r. Plantamour powołując się na otrzymane w Berlinie wiadomości, powtórzył za ich anonimowym autorem, że król szwedzki został w czasie starcia ranny i w następstwie tego przewieziony do Mitawy. Nie sugerował przy tym, aby odniesione przezeń obrażenia zagrażały życiu monarchy. Za chwilę jednak ta sama osoba zdementowała swoje wcześniejsze doniesienia twierdząc, że król szwedzki sam stanął na czele swoich jednostek i ścigał Ogińskiego nie wykluczając marszu w głąb Litwy nawet pod Wilno:

Au contraire elle portent qu'il est a la tête de quelques troupes poursuivant le dit Ogiński et qu'il avoit meme penetre jusqu'au coeur de la Lithuanie ou il s'étoit empare de la ville de Vilna⁵¹.

⁴⁷ R. Kawecki, *Kardynał Michał Stefan Radziejowski (1645–1705)*, Opole 2005, s. 175–176.

⁴⁸ Ph. Plantamour do Johna Ellisa, Berlin 31 XII 1701, BL, Add MS 28910, k. 159–159v.

⁴⁹ Tamże. Chodzi tu o Würgen (Virga) w Kurlandii.

⁵⁰ G. Adlerfeld, *The genuine history of Charles XII...*, s. 56–60; Z. Anusik, *Karol XII...*, s. 80–81.

⁵¹ Ph. Plantamour do Thomasa Wentwortha, 3-go barona Raby, Berlin 17 XII 1701, BL, Add MS 22193, k. 47v.

13 stycznia 1702 r. w przepisanych i wysłanych do Londynu wiadomościach z Warszawy ich anonimowy autor wspominał o dużych trudnościach w osiągnięciu porozumienia między Sapiehami i republikantami. Uważał on również, że z tego powodu doszło do przerwania obrad parlamentu, ale nie w kontekście ich zerwania, tylko raczej czasowego zawieszenia⁵². W rzeczywistości 12 stycznia, bo o tym dniu chyba mowa, był kolejnym dniem sesji litewskiej, na której wszyscy spodziewali się ostatecznego podpisania ugody między zwalczającymi się stronnictwami politycznymi – „W izbie poselskiej zasiadszy ich mpp posłowie jeszcze pozwolili dzień ten pro continuatione zgody panów litewskich”⁵³.

3 lutego sekretarz ambasadora George'a Stepneya poinformował centralę, na podstawie przepisanych wiadomości z Warszawy, że podskarbi wielki litewski Benedykt Paweł, hetman wielki litewski Kazimierz Jan i marszałek wielki litewski Aleksander Paweł Sapiehowie – „sont allés, dit on, joindre le roi de Suede” – pojechali połączyć się z królem szwedzkim⁵⁴.

Z kolei w wiadomościach z Królewca z 27 lutego, które Plantamour przepisał i przesłał do Londynu już na samym początku można odnaleźć informacje o tym, co działo się w Wielkim Księstwie. Mianowicie Karol XII miał wyruszyć z Wielkiej w kierunku Remigoy, gdzie zamierzał zaczekać na ambasadora polskiego, choć tutaj zapewne chodziło o jakiegoś posła państwa polsko-litewskiego lub deputata od szlachty i senatorów. Natomiast pod Nowym Miastem Hrehory Antoni Ogiński miał rozbić pięćdziesięciokonny oddział szwedzki. Na reakcję Karola XII nie trzeba było długo czekać, natychmiast po tym zjściu wysłał on bowiem kilka swoich oddziałów w pościgu za litewskim dowódcą. Tymczasem ten, według wieści z Królewca, miał rzekomo otrzymać posiłki rosyjskie w sile 9 tys. żołnierzy. W relacji podkreślono również, że wszyscy mieszkańcy Żmudzi muszą przekazywać na rzecz wojska szwedzkiego racje żywnościowe i inne kontrubucje. Poinformowano także, że w Kiejdanach przebywa 800 Szwedów. Podsumowując, nieznanymi autor twierdził, że Karol XII zajął Żmudź w obrębie takich miast jak: Kretynga, „Sweigsten, Turegen” oraz Jurborg i Wielka, aż do Kiejdan i stamtąd planował dalsze działania operacyjne armii szwedzkiej⁵⁵. Natomiast w wiadomościach z Tylży, które także dotarły do Berlina można było znaleźć informację o armii szwedzkiej, która ruszyła w kierunku Grodna, aby zaatakować wojska Ogińskiego⁵⁶.

12 marca w wiadomościach z Warszawy wysłanych przez Plantamoura do Londynu zaznaczono, że wojska rosyjskie i Tatarzy spalili 80 wsi należących do Sapiehow. Wzmiankowano także, o obecności podskarbiego wielkiego litewskiego Benedykta Pawła Sapiehy na sejmie w Warszawie, skąd rzekomo miał on wyjechać bardzo niezadowolony z prowadzonych prac dotyczących pokoju na Litwie⁵⁷. W tym przypadku chodzi oczywiście o sejm zakończony 6 lutego 1702 r.⁵⁸

⁵² De Varsovie le 13 janvier 1702, BL, Add MS 28910, k. 190.

⁵³ Cytat za: *Diariusz sejmu walnego warszawskiego 1701–1702*, wyd. P. Smolarek, Warszawa 1962, s. 256.

⁵⁴ De Varsovie 3 fevrier 1702, BL, Add MS 22193, k. 66.

⁵⁵ De Conigsberg 27 fevrier 1702, BL, Add MS 22193, k. 64.

⁵⁶ Tilsit 27 fevrier 1702, BL, Add MS 22193, k. 64v.

⁵⁷ De Varsovie 12 mars 1702, BL, Add MS 22193, k. 73.

⁵⁸ W. Konopczyński, *Chronologia sejmów polskich 1493–1793*, Kraków 1948, s. 160.

Kolejnym dokumentem z 1702 r. jest interesująca notatka napisana w języku francuskim znajdująca się pomiędzy depezesami Philipa Plantamoura, któremu ze względu na charakter pisma można przypisać jej autorstwo. Na początku dokumentu datowanego na 1 kwietnia 1702 r. informował on odbiorcę o długiej naradzie, która odbyła się u króla szwedzkiego Karola XII przebywającego wówczas niedaleko Jurgenburga (Jurborg) w Księstwie Żmudzkiem. Obecni na niej byli Kazimierz Jan i Benedykt Paweł Sapiehowie. Rozmowy prawdopodobnie dotyczyły możliwości dalszych działań na terenie Inflant i Wielkiego Księstwa Litewskiego, a także być może planów wkroczenia w granice Korony Polskiej. Postanowiono posłać wojsko w kierunku Wilna, aby „mettre cette ville”, nie zapominając oczywiście o należnych w tym przypadku kontrybucjach⁵⁹. Z analizowanej relacji wynika, że tuż przed tą naradą Litwini dowodzeni przez Michała Serwacego Wiśniowieckiego rozbili oddział żołnierzy szwedzkich, z których część w trakcie odwrotu utopiła się, a część dostała do niewoli – „dont une partie se noya et l'autre fut faire prisoniere”⁶⁰. Najprawdopodobniej informacja ta dotyczyła potyczki wojsk dowodzonych przez pułkownika Alexandra Hummerhielma pod Dorsuniszkami w powiecie trockim, w trakcie której do niewoli dostał się sam dowódca z niewielką garstką ludzi ocalałych z pogromu. Oczywiście w ramach zemsty, Karol XII rozkazał zniszczyć wszystkie znajdujące się w pobliżu dobra Wiśniowieckiego⁶¹.

Kolejna relacja z Berlina Francuza na służbie George'a Stepneya nosi datę 12 sierpnia 1702 r. Tak długa przerwa w przekazywaniu wiadomości z Rzeczypospolitej związana była z misją Plantamoura do Wesel, Hagi, a następnie Amsterdamu, skąd informował on Londyn o wydarzeniach politycznych i militarnych mających miejsce na trasie jego podróży. Relacja przesłana 12 sierpnia dotyczy sytuacji w Prusach i Koronie Polskiej. Ponadto powołując się na listy z Inflant, Plantamour donosił również o klęsce wojsk szwedzkich, dowodzonych przez generała majora Wolmara Antona von Schlippenbacha, w bitwie z jednostkami rosyjskimi. Nie zaznaczył on jednak, gdzie doszło do starcia. Przekazał on także, że w jego wyniku siły carskie, dowodzone przez Inflantczyka Johanna Reinholda Patkula, mogły rozpocząć oblężenie Dorpatu⁶².

Do wzmiankowanej przez Plantamoura bitwy w Inflantach doszło 18 lipca 1702 r., tak więc przekazywał on wiadomości mocno spóźnione. Potyczka ta miała miejsce pod Hummelshofem, gdzie korpus rosyjski rozbił wojska szwedzkie liczące 8 tys. ludzi, biorąc do niewoli około 3 tys. żołnierzy, a zwycięscy, mimo przewidywań autora doniesień z Inflant, nie pomaszzerowali pod Dorpat. Oddziały Karola XII

⁵⁹ Relacja Philipa Plantamoura, de Raquils (?) 1 IV 1702, NA Kew (London) (London), SP Prussia, 90/1, k. 164. Wprawdzie relacja jest niepodpisana, ale można założyć z dużą dozą prawdopodobieństwa, że jej autorem jest Philip Plantamour. Określając kierunek działań szwedzkich użył on nazwy Wilna, co w tym przypadku jest starą nazwą Wilna (S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Poznań 1989, s. 33).

⁶⁰ Relacja Philipa Plantamoura, de Raquils (?) 1 IV 1702, NA Kew (London) (London), SP Prussia, 90/1, k. 164.

⁶¹ I. Olszowski, *Pamiętnik z czasów Augusta II króla polskiego z rękopisu wydany przez L. H., 1869*, Biblioteka Jagiellońska, rkps 9743, s. 51–52.

⁶² Ph. Plantamour do Charles'a Hedgesa, Berlin 12 VIII 1702, NA Kew (London), SP Prussia 90/1, k. 232–233. Jan Reinhold Patkul był Inflantczykiem na służbie saskiej, a od 1702 r. rosyjskiej (J. Staszewski, *Augusta II...*, s. 127). Kopia tego raportu Philipa Plantamoura jest w BL, Add MS 61142

straciły całą artylerię, a głównodowodzący generał major Wolmar Anton Schlippenbach ratował się ucieczką do Parnawy wraz z resztkami jazdy⁶³.

Więcej problemów, może przysporzyć ustalenie dowódcy wojsk rosyjskich, którym, zgodnie z wiadomościami otrzymanymi z Inflant, miał być Johann Reinhold Patkul. Ten jednak już latem 1702 r. został wysłany przez Piotra I w misji dyplomatycznej do Niemiec. Po drodze spotkał się z Augustem II w obozie pod Kliszowem. Następnie przebywał w Wiedniu (powrócił do Inflant w 1703 r.), zatem dowodzenie przez niego oddziałami rosyjskimi pod Hummelshofem stało się wielce wątpliwe⁶⁴. Faktycznie siły te znajdowały się pod rozkazami Borysa Pietrowicza Szeremietiewa⁶⁵.

Temat starcia szwedzko-rosyjskiego był również wzmiankowany w kolejnym liście Francuza. Lakonicznie zaznaczył on, że wiele osób wątpiło w sukces wojsk carskich, jak i w samą bitwę. Plantamour podkreślił także, że nawet przebywający w Berlinie ambasador carski wspominał o tej sprawie, ale w sposób, który sugerował, że jest to raczej incydent niż coś, co można zaakcentować w trakcie rozmów dyplomatycznych. W związku z tym sługa królowej Anny uznał, a przynajmniej tak wynika z tonu i wagi przekazywanych wieści, że dane dotyczące analizowanego zdarzenia mogą być nie do końca sprawdzone lub wiarygodne. Zresztą już na początku omawianej wiadomości zaznaczył, że aktualnie nie posiada żadnych nowych wiadomości z Polski i Inflant⁶⁶.

Wydarzenia inflanckie były zapewne na tyle interesujące, że Plantamour poświęcił im kolejny raport wysłany 19 sierpnia 1702 r. Uznał on, że oceniane do tej pory jako niewiarygodne wiadomości o rozgromieniu wojsk szwedzkich, okazały się prawdziwe:

La nouvelle de la défaite des Suedois par les Moscovites à laquelle on avoir peine a adjuter foi a été confirmée par les lettres qui sont venues aujourd'hui de Prusse.

Z nowej korespondencji wynikało również, że generał major Wolmar Anton Schlippenbach wraz z resztkami swoich żołnierzy schronił się w Dorpacie myśląc, że wojska carskie podążą za nim i przystąpią do oblężenia, do czego jednak nie doszło. Plantamour podsumował ten fragment listu stwierdzeniem, że Szwedom lepiej wiedzie się w Polsce niż w Inflantach⁶⁷.

22 sierpnia sekretarz Stepneya przekazał w swojej wiadomości do Londynu, że wojska rosyjskie planują akcję militarną na terenie Łotwy; nie podawał jednak ich liczebności oraz kierunku operacji. Stwierdził on też, że „Il y'en a qui parlent que les Moscovites ont pris Dorpat”⁶⁸. W rzeczywistości oblężenie wymienionej twierdzy Ro-

⁶³ Z. Anusik, *Karol XIII...*, s. 105; W. A. Serczyk, *Piotr I Wielki*, Wrocław 1977, s. 102–103; P. Krokosz, *„Mała wojna”. Działania wojsk moskiewskich...*, s. 174–175.

⁶⁴ <https://sok.riksarkivet.se/Sbl/Presentation.aspx?id=8050>, [dostęp: 12.11.2017]; Tõnu Viik, Johann Reinhold von Patkul – Liivimaa suur riigimees?, <http://www.aai.ee/abks/Johann%20Reinhold%20von%20Patkul.pdf>, [dostęp: 12.11.2017].

⁶⁵ Z. Anusik, *Karol XII...*, s. 105; W. A. Serczyk, *Piotr I...*, s. 102–103; P. Krokosz, *„Mała wojna”. Działania wojsk moskiewskich...*, s. 174–175.

⁶⁶ Ph. Plantamour do Charles'a Hedgesa, Berlin 13 VIII 1702, NA Kew (London), SP Prussia 90/1, k. 234–235.

⁶⁷ Tenże do tegoż, Berlin 19 VIII 1702, NA Kew (London), SP Prussia 90/1, k. 236–237.

⁶⁸ Ph. Plantamour do nn, Berlin 22 VIII 1702, BL, Add MS 28911, k. 434–434v.

sianie rozpoczęli 30 kwietnia 1704 r., zatem informacje sekretarza ambasadora angielskiego okazały się nieprawdziwe. Miał on oczywiście świadomość ich plotkarskiego charakteru, co zresztą podkreślił na początku listu – „ily`en a qui parlent”. Ostatecznie w związku ze zniszczeniami i wyłomami powstałymi w murach fortecy po 12 lipca 1704 r. komendant Dorpatu, pułkownik Karol Gustaw Skytte, zdecydował się przerwać walki i rozpocząć rozmowy o kapitulacji z dowództwem rosyjskim⁶⁹.

Informacje z 22 sierpnia Plantamour skorygował w kolejnym raporcie z 26 tego samego miesiąca, w którym ponownie nawiązywał do wydarzeń w Inflantach. Zaznaczył on, że w otrzymanej poczcie z Rygi nie ma wzmianki o oblężeniu Dorpatu przez Rosjan, gdzie schroniły się szwedzkie niedobitki z opisywanej wcześniej potyczki. Wojska carskie ograniczyły się do spustoszenia części Inflant i ostatecznie wycofały się, zgodnie z otrzymanymi wiadomościami, w kierunku Pleskowa.

W relacji z 9 września Plantamour zamieścił również informacje, które otrzymał z Rygi 28 sierpnia 1702 r. Wynikało z nich, że wojska rosyjskie zdobyły Wolmar i dokonały w twierdzy rzezi obrońców i chyba także mieszkańców miasta. Sekretarz ambasadora zaznaczył dosłownie, że zamordowano wszystkich, którym nie udało się uciec:

Les Moscovites étant entré de nuit dans la ville de Vomar avoient massacre tuot ce qu`ils y avoient trouvé en sorte qu`il n`en était pas échappé un seul homme.

Być może w fortecy było około 1000 osób załogi wraz z artylerią. Następnie wojska Piotra I ruszyły w kierunku Marienburga (Alüksne) dokonując w tej części Inflant niewyobrażalnych zniszczeń, porwań ludności i grabieży. Oczywiście miasto zostało zdobyte⁷⁰. Następnie pułki carskie miały przekroczyć Dźwinę, aby połączyć się z oddziałami starosty żmudzkiego Hrehorego Antoniego Ogińskiego i wspólnie walczyć ze Szwedami w Kurlandii. Natomiast generał major Wolmar Anton von Schlippenbach przebywał wraz z trzystuosobowym oddziałem jazdy w Parnawie, skąd usiłował przedostać się do Rygi. Obawiał się on jednak, aby drogi odwrotu nie odcięły mu jednostki rosyjskie⁷¹.

Przedstawione powyżej wydarzenia, a w szczególności rzekome zdobycie Wolmaru, wymaga niewielkiego komentarza. Wymienioną twierdzę Rosjanie zajęli dopiero 14 października 1702 r. Wydaje się więc prawdopodobnym, że autor relacji z Rygi, a za nim Plantamour, nie weryfikując informacji utożsamili, być może, zdobycie Wolmaru z bitwą pod Hummelshofem. Istnieje też drugie wytłumaczenie tej niezwykle dziwnej informacji, ponieważ prawdą jest, że po zwycięskiej potyczce wojska rosyjskie Szeremietiewa ruszyły pod Marienburg (Alüksne), który został zdobyty 15 sierpnia 1702

⁶⁹ M. Trąbski, *Kapitulacje twierdz w czasie Wielkiej Wojny Północnej. Inflanty 1700–1710*, [w:] *Kapitulacje w dziejach wojen. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, pod red. A. Niewińskiego, Oświęcim 2017, s. 215–247. Więcej o oblężeniu Dorpatu P. Krokosz, „*Dividimus muros et maenia pandimus urbis*”. *Opanowanie Dorpatu i Narwy przez wojska rosyjskie w 1704 r.*, [w:] *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*, pod red. M. Trąbskiego, Oświęcim 2016, s. 198–200.

⁷⁰ Tenze do tegoż, Berlin 9 IX 1702, NA Kew (London), SP Prussia 90/1, k. 244–245v; *Гистория свейской войны (Поденная записка Петра Великого)*, вып. 1, соет. Т. С. Майкова, Москва 2004, s. 92; W. A. Serczyk, *Piotr I...*, s. 103.

⁷¹ Ph. Plantamour do Charles`a Hedgesa, Berlin 9 IX 1702, NA Kew (London), SP Prussia 90/1, k. 244–245v; W. A. Serczyk, *Piotr I...*, s. 103.

r. Można zatem założyć, że to właśnie o tę miejscowość chodziło informatorowi z Rygi i po prostu pomylił on Marienburg (Alüksne) z Wolmarem⁷².

Po raz kolejny Francuz na służbie Wilhelma III Orańskiego wspomniął o Wielkim Księstwie Litewskim powtarzając wcześniejszą wiadomość o przekroczeniu przez wojska rosyjskie Dźwiny i wkroczeniu do Kurlandii oraz o wycofaniu się oddziałów szwedzkich na czele z generałem majorem Abrahamem Cronhiort do Finlandii. Według doniesień, które dotarły do Plantamoura, Rosjanie rzekomo rozpoczęli „polowanie” na szwedzkiego generała i jego zdziesiątkowany korpus⁷³.

Niestety nic mi nie wiadomo o wycofaniu się generała majora Abrahama Cronhiort'a do Finlandii. To raczej car Piotr I wyprawił w tym kierunku część swoich wojsk liczących około 25 tys. ludzi przeciw stacjonującym tam oddziałom szwedzkim „who had not quite 4000 men, both foot and horse”, co z góry przesądzało o wyniku jakiegokolwiek potyczki. Mimo tego Cronhiort nie wycofał się i podobno dzielnie stawił opór siłom rosyjskim – „the enemy could never break the least line of our men”. Wiadomo również, że wymieniony dowódca Karola XII również w 1703 r. prowadził działania wojenne przeciw jednostkom carskim⁷⁴.

30 września wiodącym tematem w raportach były sprawy polityczne Europy Zachodniej, w tym sejm Rzeszy w Ratyzbonie oraz działania militarne wojny o sukcesję hiszpańską. Z informacji dotyczących Rzeczypospolitej Plantamour zaznaczył tylko, że dowiedział się z poczty śląskiej, że król szwedzki nadal przebywa w obozie pod Krakowem, gdzie czeka na posiłki litewskie pod dowództwem niewymienionego w dokumencie z imienia generała majora Maidela (Maydela) w liczbie 6 tys. żołnierzy, który maszeruje z Wielkiego Księstwa Litewskiego. Bez wątplenia w tym przypadku chodzi o George'a Johana Maidela. Karol XII miał również otrzymać wsparcie od „du partii des Sapiehas”, ale nie precyzowano w jakiej liczbie, zaznaczając od razu, że musi być ono znacznie większe⁷⁵.

Warto w tym miejscu nadmienić, że pokonani pod Olkienikami i systematycznie rujnowani Sapiehowie, nie widząc innej możliwości, oficjalnie opowiedzieli się po stronie Szwedów w ogłoszonym przez siebie manifeście, w którym starali się wykazać doznane krzywdy i usprawiedliwić związanie się z Karolem XII. Wspomniany dokument został złożony do grodu w Brańsku 6 marca 1702 r., choć już znacznie wcześniej oskarżano hetmana wielkiego litewskiego Kazimierza Jana i podskarbiego wielkiego litewskiego Benedykta Pawła, że przeszli na stronę zwycięzcy spod Rygi. W 1701 r. Hrehory Antoni Ogiński rozpowszechniał rzekomo spreparowany dokument świadczący o rokowaniach Sapiehów z Karolem XII i przez cały czas, mimo prowadzonych od czasu do czasu negocjacji, niszczył on celowo dobra pokonanej rodziny⁷⁶. Wydaje się, że w rzeczywistości już od początku grudnia 1701 r. można było zaliczyć Sapiehów do grona nieoficjalnych zwolenników króla szwedzkiego, przy czym wiadomość ta była poufna:

⁷² P. Krokosz, „Mała wojna”. *Działania wojsk rosyjskich...*, s. 175–176, 183.

⁷³ Ph. Plantamour do Charles'a Hedgesa, Berlin 23 IX 1702, NA Kew (London), SP Prussia 90/1, k. 248–249v.

⁷⁴ G. Adlerfeld, *The Military History of Charles XII...*, s. 239–241.

⁷⁵ Ph. Plantamour do Charles'a Hedgesa, Berlin 30 IX 1702, NA Kew (London), SP Prussia 90/1, k. 257–259; Ph. Plantamour do nn Berlin 30 IX 1702, BL, Add MS 61142, k. 23–23v.

⁷⁶ M. Sawicki, *Manifest Sapiehów...*, s. 31.

The partie of the Sapieha, the Lubomirski, and their friends, Count Leczinski, treasurer of the Crown, who owed his fortune to King Augustus, and above all the partisans of the Sobieski, were all secretly for the King of Sweden⁷⁷.

Wspomniany wyżej generał major Maidel (Maydel) wraz ze swoimi oddziałami – regimentem dragonii i trzema regimentami jazdy operował na obszarze Litwy i miał między innymi za zadanie chronić majątki sapieżyńskie. Zgodnie z otrzymanymi rozkazami musiał on jednak wymaszerować ze swojego terenu operacyjnego i połączyć się z armią Karola XII pozostawiając w zasadzie dobra wymienionej rodziny na pastwę oddziałów Ogińskiego i Wiśniowieckiego:

the Great-general Sapieha thought himself no longer secure, and therefore that he might not live at the mercy of Oginski and Wisniowski, he followd these regiments with a small body of two or three thousand men⁷⁸.

Kazimierz Jan rzeczywiście podążył wraz z Maidelem (Maydel) do Karola XII i połączył się z wojskami szwedzkimi prawdopodobnie 2 grudnia 1702 r. w Nawodzicach⁷⁹.

Kolejne wiadomości dotyczące państwa polsko-litewskiego Plantamour przesłał 28 października. Wynikało z nich między innymi, że Szwedzi ponieśli kolejną klęskę w Kurlandii, a w zasadzie zostali rzekomo wypędzeni ze swoich kwater przez oddziały Hrehorego Antoniego Ogińskiego. Prawdopodobnie nastąpiło to wskutek zdrady miejscowych chłopów. W wyniku potyczki do niewoli litewskiej dostał się generał major Carl Magnus Stuart⁸⁰.

Niestety tym razem Plantamour miał niedokładne informacje, w rzeczywistości bowiem chodziło tutaj o starcie pod Janiszkami, choć nic nie wiadomo o rzekomym dostaniu się do niewoli Stuarta, co na pewno rozszłoby się szerokim echem, biorąc pod uwagę, że był on wyznaczonym przez Karola XII gubernatorem Kurlandii. Najprawdopodobniej po stronie szwedzkiej dowodził nie Stuart a lieutenant colonel Bruchner, który odłączył się od głównych sił i prawdopodobnie zaatakował litewsko-carskie oddziały Ogińskiego, aby przeszkodzić im w marszu na Birze. Potyczka zakończyła się dla skandynawskiego dowódcy fatalnie, stracił kilkuset ludzi, ruchomości, a 9 żołnierzy dostało się do niewoli. Dopiero po kilku dniach dziewięćsetosobowy korpus Adama Lewisa Löwenhaupt`a pokonał część oddziałów starosty żmudzkiego ponownie pod Janiszkami. Odbito jeńców, choć podobno niektórzy z nich zdążyli wcześniej uciec. Niestety nic nie wiadomo o personaliach oswobodzonych żołnierzy. Wymieniony dowódca szwedzki często krytycznie wypowiadał się także o wartości bojowej oddziałów polsko-litewskich, zarzucając im brak posłuszeństwa i dyscypliny oraz niestałość w poglądach, przejawiającą się częstymi zmianami stronnictw politycznych⁸¹.

⁷⁷ W. Todhunter, *Voltaire's history of Charles XII, king of Sweden*, London 1908, p. 70. W tym przypadku chodziło oczywiście o Hieronima Augustyna Lubomirskiego i Rafała Leszczyńskiego; G. Adlerfeld, *The genuine history of Charles XII, King of Sweden...*, s. 55

⁷⁸ G. Adlerfeld, *The genuine history of Charles XII...*, s. 106.

⁷⁹ Z. Anusik, *Karol XII...*, s. 102.

⁸⁰ Ph. Plantamour do Charles`a Hedges`a, Berlin 28 X 1702, NA Kew (London), SP Prussia 90/1, k. 279–280.

⁸¹ G. Adlerfeld, *The genuine history of Charles XII...*, s. 113; G. Adlerfeld, *The Military History of Charles*

11 listopada Plantamour poinformował, że oddziały szwedzkie zmierzają w kierunku Wielkiego Księstwa Litewskiego. Niestety nie zanotował, jaka była ich liczebność, kto nimi dowodził oraz co było ich celem⁸².

W depeszy z 18 listopada 1702 r. Plantamour powołując się na wiadomości, które otrzymano w tym samym dniu ze Śląska, poinformował Hedgesa, choć dopiero na końcu raportu, że Hrehory Antoni Ogiński dysponując jednostkami w sile 7 tys. zupełnie rozbił na terenie Kurlandii szwedzki oddział złożony z 1200 żołnierzy. Po starciu nałożył on na Księstwo wysokie kontrybucje i rozłożył tam swoje wojska na leża zimowe⁸³. Niestety starcia tego nie jesteśmy w stanie, w oparciu o znane mi źródła i literaturę, zidentyfikować.

W przepisanych i zapewne także przetłumaczonych przez Plantamoura wiadomościach z Warszawy wysłanych do Londynu datowanych na 23 grudnia 1702 r. informowano, że na Litwę, zgodnie z rozkazem króla polskiego Augusta II, wyszły 4 regimenty pod dowództwem generała Allarda Venedigera, które miały dołączyć do wojsk rosyjskich, a przynajmniej takie wiadomości rozchodziły się po dworze berlińskim⁸⁴.

Ponownie sekretarz Stepneya powtórzył te informacje w depeszy wysłanej 9 stycznia 1703 r., ale tym razem Francuz sprecyzował, że były to 4 regimenty saskie⁸⁵.

1703

2 stycznia 1703 r. przy okazji życzeń noworocznych Philip Plantamour wspominał jedynie, że mówi się o zbliżaniu do Torunia wojsk szwedzkich. Natomiast król polski miał wyjechać na Litwę, gdzie już wysłał 4 tys. swoich żołnierzy, nawiązując tym samym do informacji przekazanych 23 grudnia poprzedniego roku⁸⁶.

27 stycznia sekretarz ambasadora nadmienił, że z listów otrzymanych z Warszawy wynika, że jeden z Sapiehów, choć nie precyzował który, dzień wcześniej przybył do Warszawy w towarzystwie George'a Wachsclagera wraz z kilkoma kompaniami szwedzkiej kawalerii. W stolicy oczekiwali oni na wynik sejmiku w Wiszni. W tym przypadku wszystko wskazuje na to, że wymienionym Sapiehą był hetman Kazimierz Jan⁸⁷.

Do przybycia Sapiehy do Warszawy Plantamour nawiązał 6 lutego, powołując się na informacje ze stolicy Rzeczypospolitej z 27 stycznia. Powiadomił on Londyn, że wymieniony dowodził oddziałem liczącym 15 tys. ludzi i stał 12 mil od Warszawy. Podobno zażądał on kwoty 8 tys. écus kontrybucji, grożąc w przypadku niewypła-

XII..., s. 201; G. Majewska, *Szwedzkie elity w XVII i XVIII wieku o Polsce i jej mieszkańcach*, „*Slavica Lundenia*”, 2011, vol. 26, s. 45; M. Sawicki, *Les Lituaniens en deux batailles de Janiszki et Dorsumiszki dans les rapports d'un diplomate anglais Phillip Plantamour en 1702*, „*Annales, Académie Polonaise des Sciences - Centre scientifique à Paris*”, 2017–2018, vol. 19, s. 289–292.

⁸² Ph. Plantamour do Johna Ellisa, Berlin 11 XI 1702, BL, Add MS 28912, k. 259.

⁸³ Ph. Plantamour do Charles'a Hedgesa, Berlin 18 XI 1702, NA Kew (London), SP Prussia 90/1, k. 291–292. Kopia tego raportu znajduje się w BL, Add MS 28912, k. 291–292.

⁸⁴ Varsovie 23 decembre 1702, NA Kew (London), SP Prussia 90/1, k. 321.

⁸⁵ Ph. Plantamour do Charles'a Hedgesa, Berlin 9 I 1703, NA Kew (London), SP Prussia 90/1, k. 325.

⁸⁶ Tenże do tegoż, Berlin 2 I 1703, NA Kew (London), SP Prussia 90/1, k. 317–318, 319–319v.

⁸⁷ Tenże do tegoż, Potsdam 27 I 1703, NA Kew (London), SP Prussia 90/1, k. 341v. Kopia tego raportu jest również w BL, Add MS 28913, k.

nia tej sumy spalaniem miasta⁸⁸. Niestety informacji tej nie jesteśmy w stanie zweryfikować.

Do opisywanych wyżej czterech regimentów saskich wysłanych na Litwę Plantamour nawiązał w depeszy z 17 lutego 1703 r. Sekretarz ambasadora wspomniał o zdobyciu przez nie Tykocina, opanowanego przez sapieżyńców oraz przejściu dużej ilości armat z brązu, które, jak zaznaczył, bardzo się przydadzą królowi polskiemu ze względu na pozostawiający wiele do życzenia stan jego artylerii⁸⁹.

24 lutego Plantamour przekazał do Londynu, informacje o sytuacji w Rzeszy Niemieckiej i Rzeczypospolitej. O Wielkim Księstwie Litewskim wspomniał w jednym zdaniu na końcu swojej relacji pisząc, że 2 tys. korpus rosyjski przybył pod Birżę, aby połączyć się z wojskami Hrehorego Antoniego Ogińskiego⁹⁰.

Z przepisanych i przetłumaczonych przez sekretarza Stepneya wiadomościach z Warszawy z 16 marca 1703 r. wynika, że w Brześciu Litewskich stacjonuje pięć regimentów szwedzkich i wkrótce ma do nich dołączyć Karol XII. Natomiast Michał Serwacy Wiśniowiecki wraz z 8 tys. ludzi oraz generałem Allardem Venedigerem dowodzącym 4 regimentami wojsk saskich pomaszzerowali na Grodno⁹¹. W rzeczywistości król szwedzki na początku roku wyruszył z Małopolski w kierunku na Mazowsze, zatem do Brześcia Litewskiego nie mógł w tym czasie dotrzeć. W kwietniu kontynuując marsz w kierunku Warszawy Karol XII poważnie zachorował, ale lekarzom udało się go szybko wyleczyć, upuszczając krew i podając środki wymiotne⁹².

Plantamour przesłał także do Londynu przetłumaczone przez siebie wiadomości z Marienburga z 22 marca, popełniając pomyłkę w nazwie, bowiem w tym przypadku chodziło o Marienburg, czyli Malbork, gdzie przeniósł się dwór Augusta II⁹³. Autor tego dokumentu zaznaczył, że Sapiehom odebrano urzędy i przekazano je innym osobom, co jest w gruncie rzeczy zgodne z prawdą. Anonimowy autor wiadomości z Malborka twierdził jednak, że miało to miejsce w Wilnie, a odebrany Kazimierzowi Janowi Sapieżemu urząd hetmana wielkiego litewskiego przekazano Michałowi Serwacemu Wiśniowieckiemu, który nominację na buławę wielką otrzymał w rzeczywistości dopiero 26 listopada 1703 r.⁹⁴ Hetmaństwo polne powierzono natomiast Ludwikowi Konstantemu Pocijowi⁹⁵. Godność tą wymieniony otrzymał na sejmie lubelskim w 1703 r. jednak ze względu na naciski ze strony Ogińskich musiał z niej zrezygnować⁹⁶. Kolejną osobą, która awansowała na odebrany Sapiehom, a konkretnie Benedyktowi Pawłowi urząd,

⁸⁸ Ph. Plantamour do Johna Ellisa, Berlin 6 luty 1703, BL, Add MS 28913, k. 108v.

⁸⁹ Ph. Plantamour do Charles'a Hedgesa, Berlin 17 II 1703, NA Kew (London), SP Prussia 90/1, k. 355. Kopia tego raportu jest w BL, Add MS 28913, k. 153-154.

⁹⁰ Tenże do tegoż, Berlin 24 II 1703, NA Kew (London), SP Prussia 90/1, k. 359v.

⁹¹ De Varsovie 17 mars 1703, BL, Add MS 28913, k. 245.

⁹² Z. Anusik, *Karol XII...*, s. 102-104; E. Otwinowski, *Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II*, (dalej: Otwinowski) Kraków 1849, s. 48-49.

⁹³ De Marienburg 22 mars 1703, BL, Add MS 28913, k. 245v; J. Staszewski, *August II...*, s. 143.

⁹⁴ Tamże, *Urzednicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku. Spisy* (dalej: UCDL), oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba, Kórnik 1994, nr 144, 145; A. Rachuba, *Sprawa obsady urzędów litewskich po Sapiebach w początkach XVIII wieku*, [w:] *Między wielką polityką a szlacheckim partykularyzmem. Studia z dziejów nowożytnej Polski i Europy*, pod red. K. Wajda, Toruń 1993, s. 256, 260-261.

⁹⁵ De Marienburg 22 mars 1703, BL, Add MS 28913, k. 245v; A. Rachuba, *Sprawa obsady urzędów litewskich...*, s. 256, 260-261.

⁹⁶ UCDL, nr 170, 171; A. Rachuba, *Sprawa obsady urzędów litewskich...*, s. 257-258, 260-261.

tym razem podskarbiego wielkiego litewskiego był Hrehory Antoni Ogiński. Tu jednak autor wiadomości z Marienburga (Malborka) popełnił błąd, ponieważ stanowisko to otrzymał Marcjan Dominik Wołłowicz. Ostatecznie musiał on jednak z niego ustąpić pod naciskiem Ogińskich, w konsekwencji czego podskarbim został Ludwik Konstanty Pocię, który wcześniej został zmuszony do rezygnacji z hetmaństwa polnego⁹⁷.

5 maja 1703 r. Philip Plantamour usprawiedliwiał brak korespondencji ze swojej strony twierdząc wprost, że nie miał żadnych informacji do przekazania – „Je ne me suis pas donne l'honneur de vous écrire par le dernier ordinaire parce ce que je n'avois rien du tout à vous mander”⁹⁸. W tym przypadku poinformował Londyn o wydarzeniach, które miały miejsce na dworze pruskim oraz w jego najbliższym otoczeniu.

Sapiehowie byli bohaterami raportu wyslanego 17 marca 1703 r., w którym Plantamour opisywał ich sytuację gospodarczą, powołując się na listy, które dotarły na dwór berliński z Warszawy. Przede wszystkim przekazał do Londynu wiadomości, że wymieniona rodzina robi wszystko, aby ratować i tak już zrujnowane majątki i stara się nie doprowadzić do kompletnej katastrofy finansowej. Sapiehowie usprawiedliwiali się podobno, że do współpracy ze Szwedami zmusiła ich obawa o własne zdrowie i życie. Rzekomo zamierzali oni również opóźnić radę walną w Malborku i rozsyłali listy w tej sprawie do wszystkich wojewodów. Według informacji z Warszawy miała się ona odbyć 27 marca, co oczywiście było datą błędną. W rzeczywistości obradowano od 16 marca do 2 kwietnia. W trakcie prac rady podobno zaproponowano nawet Sapiehom korzystne warunki ugody, których wymienieni jednak nie przyjęli. Przekazując te informacje stwierdził, że po odrzuceniu propozycji powinni oni doskonale wiedzieć, jakie będą konsekwencje ze strony partii królewskiej. Plantamour zakończył relację stwierdzeniem, że w Wielkim Księstwie doszło do potyczki oddziałów Ogińskiego ze Szwedami i w jej konsekwencji Litwini zajęli Birżę⁹⁹. Rada w Malborku w rzeczywistości zakończyła się sukcesem Augusta II, szlachta bowiem zobowiązała się do czynnej obrony ojczyzny przed Szwedami nawet we współpracy z wojskami saskimi. Na Litwie natomiast zapanowało niemal powszechne przekonanie o konieczności ukarania Sapiehów za ich związki z Karolem XII¹⁰⁰.

Dnia 20 marca 1703 r. Plantamour ponownie wspominał o zajęciu twierdzy rzdziwiłłowskiej w Birżach, pisząc że odbyło się to w wyniku podstępu¹⁰¹. Niestety informacji tej nie jesteśmy w stanie zweryfikować. Depesza ta jest ostatnią, w której możemy odnaleźć informacje dotyczące Wielkiego Księstwa Litewskiego i jego przedstawicieli. W połowie roku Plantamour przeszedł już bowiem na służbę Augusta II.

⁹⁷ De Marienburg 22 mars 1703, BL, Add MS 28913, k. 245v; UC DL, nr 224, 225; J. A. Wiśniowiecki, *Ilias polski (1700–1710)*, oprac. P. P. Romaniuk i J. Burdowicz-Nowicki, Warszawa 2018, s. 150; A. Rachuba, *Sprawa obsady urzędów litewskich...*, s. 260–261.

⁹⁸ Ph. Plantamour do Johna Ellisa, Berlin 5 V 1703, BL, Add MS 28914, k. 18.

⁹⁹ Ph. Plantamour do Charles'a Hedgesa, Berlin 17 III 1703, NA Kew (London), SP Prussia 90/1, k. 378–379. O Birżach Plantamour wspominał także w kolejnym raporcie do tego samego adresata 20 III. Ponownie wspominał on o zajęciu twierdzy, ale tym razem dodał, że uczyniono to podstępem (Ph. Plantamour do Charles'a Hedgesa, Berlin 20 III 1703, NA Kew (London), SP Prussia 90/1, k. 380v–381).

¹⁰⁰ J. Poraziński, *Epiphania Poloniae. Orientacje i postawy polityczne szlachty polskiej a dobie wielkiej wojny północnej (1702–1710)*, Toruń 1999, s. 24–25.

¹⁰¹ Ph. Plantamour do Charles'a Hedgesa, Berlin 20 III 1703, NA Kew (London), SP Prussia 90/1, k. 380v–381.

Geografia raportów sekretarza ambasadora angielskiego w Berlinie Philipa Plantamoura, co jest w raczej zrozumiałe, obejmowała przede wszystkim stolicę Prus i to co działo się na tamtejszym dworze; Rzeszę Niemiecką, po której podróżował i sąsiadującą z państwem Fryderyka I, Rzeczpospolitą. Jak widać z powyższej analizy Wielkie Księstwo Litewskie zajmowało raczej niewielką część wysyłanych do Londynu raportów. Założyć można z dużą dozą prawdopodobieństwa, że nie wynikało to z marginalizowania tego, co się tam działo, ale ze skromnymi na ten temat wiadomościami, które docierały do stolicy Prus. Informacje, które trafiały do Plantamoura były różnej wagi, przy czym wydaje się, że pracował on z dokumentami nie mającymi klauzuli poufności, włączając w to gazety i druki ulotne. Francuz miał za zadanie kopiowanie tych, które uznać mógł za istotne i w takiej formie wysyłał je do centrali. W związku z tym najwięcej miejsca w jego raportach poświęcono doniesieniom o wydarzeniach militarnych rozpoczynającej się wojny oraz zaangażowanych w nie osobach. Nie pomijał przy tym najważniejszych graczy ówczesnej sceny polityczno-wojskowej nie tylko z Korony Polskiej, ale także z Wielkiego Księstwa Litewskiego: Sapiehów, Ogińskiego, Pocięja czy Wiśniowieckiego. Z analizy raportów przesłanych do Londynu widać, że najwięcej spośród informacji, które docierały do niego ze wschodu traktowało o sytuacji w Koronie Polskiej, nie tylko pod kątem militarnym, ale również politycznym, włączając w to wiadomości i krótkie diariusze z odbywających się w tym czasie sejmów. Plantamour pełnił dla Londynu rolę dodatkowego źródła informacji, niezależnego od oficjalnych kanałów, przekazując określone, czasem nawet nie najnowsze dane, które następnie były zapewne weryfikowane. Najczęściej nie komentował on przesyłanych wiadomości, a jeśli już się na to zdecydował, to ich analiza, którą przedstawiał była czasem daleka od rzeczywistości i nierzadko naszpikowana nietrafnymi ocenami sytuacji. Zrzucić to można na karb jego nikłej chyba znajomości polsko-litewskich realiów politycznych, a wiedza, którą czerpał musiała być już na tym etapie mocno zniekształcona. Do tego raczej na pewno nie znał języka polskiego, zatem źródłem informacji musiały być dla niego głównie niemieckojęzyczne przekazy lub wiadomości przetłumaczone na jego polecenie przez osoby trzecie. Niemniej jednak wydaje się, że Plantamourowi powierzono stosunkowo ważne zadanie w pionie administracyjnym ambasady, z którego zapewne wywiązywał się on bez zarzutu. Ponadto Francuz cieszył się bardzo dużym zaufaniem Stepneya, który wypowiadał się o nim życzliwie, podkreślając jego pracowitość właśnie przy kopiowaniu otrzymywanej korespondencji i przesyłaniu jej do Londynu.

BIBLIOGRAFIA - REFERENCES

Źródła rękopiśmienne:

Biblioteka Jagiellońska:

rkps: 9743

Hauptstaatsarchiv Dresden:

Geremek Kabinetu, Loch. 03582/01.

The National Archives in Kew (London)

State Papers Foreign, Prussia 90/1

The British Library

Add MS 22193, Add MS 28899, Add MS 28904, Add MS 28906, Add MS 28909, Add MS 28910, Add MS 28911, Add MS 28912, Add MS 28913, Add MS 28914, Egerton MS 2428, Add MS 61142

Źródła drukowane:

Diariusz sejmu walnego warszawskiego 1701–1702, wyd. P. Smolarek, Warszawa 1962.

Leibniz G. W., *Sämtliche Schriften und Briefe. Erste Reihe, Allgemeiner, Politischer und Historischer Briefwechsel*, ed. Berlin–Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Berlin 2012.

von Flemming J. H., *Pamiętniki o elekcji Augusta II na króla polskiego i o początkach wojny północnej (1696–1702)*, wyd. U. Kosińska, Warszawa 2017.

Gistorija svejjskoj vojny (Podennaja zapiska Petra Velikogo), vol. 1, T. S. Majjkova (ed.), Moskva 2004.

Journals of the House of Commons from November 16th 1699 in the Eleventh Year of the Reign of King William the Third to May 25th 1702 in the First Year of the Reign Queen Anne, vol. 13, London 1803.

Otwinowski E., *Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II*, (dalej: Otwinowski) Kraków 1849.

Wiśniowiecki J. A., *Ilias polski (1700–1710)*, oprac. P. P. Romaniuk i J. Burdowicz-Nowicki, Warszawa 2018.

Opracowania:

Adlerfeld G., *The genuine history of Charles XII, King of Sweden: containing all his military actions; with a more particular Account of the battle of Pultowa, and of his Majesty's to Bender in Turkey, than was ever yet published*, London 1742.

Adlerfeld G., *The Military History of Charles XII, King of Sweden*, t. 1, London 1740.

Alexandrowicz S., *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Poznań 1989.

Anusik Z., *Karol XII*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2006.

Cook Ch., Stevenson J., *British historical facts 1688–1760*, London 1988.

Kawecki R., *Kardynał Michał Stefan Radziejowski (1645–1705)*, Opole 2005.

Konopczyński W., *Chronologia sejmów polskich 1493–1793*, Kraków 1948.

Konopczyński W., *Flemming Jakub Henryk*, [w:] PSB, t. 7, Kraków 1948–1958, s. 32–35.

Krokosz P., „*Dividimus muros et maenia pandimus urbis*”. *Opanowanie Dorpatu i Narwy przez wojska rosyjskie w 1704 r.*, [w:] *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*, pod red. M. Trąbskiego, Oświęcim 2016, s. 189–222.

Krokosz P., „*Mała wojna*”. *Działania wojsk rosyjskich w Inflantach, Estonii oraz Ingermanlandii w latach 1700–1704*, [w:] *Stan badan and wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 3: *Inflanty Polskie*, pod red. W. Walczaka i K. Łopateckiego, Białystok 2012, s. 139–226.

Krzysztopa-Czupryńska B., *Rzeczypospolita w oczach dyplomatów brytyjskich w pierwszej połowie XVIII wieku*, Olsztyn 2013.

H. Kugeler, „*Le Parfait Ambassadeur*”. *The Theory and Practice of Diplomacy in the Century following the Peace of Westphalia*, Submitted for the degree of D.Phil at the University of Oxford, Trinity Term 2006.

Majewska G., *Szwedzkie elity w XVII i XVIII wieku o Polsce i jej mieszkańcach*, „*Slavica Lundenia*”, 2011, vol. 26, s. 39–60.

Perlakowski A., *Kariera i upadek królewskiego faworyta. Aleksander Józef Sułkowski w latach 1695–1738*, Kraków 2013.

Poraziński J., *Epiphania Poloniae. Orientacje i postawy polityczne szlachty polskiej a dobie wielkiej*

wojny północnej (1702–1710), Toruń 1999.

Rachuba A., *Stuszką Józef Bogusław*, [w:] PSB, t. 39, Warszawa–Kraków 1999–2000, s. 144–151.

Rachuba A., *Sprawa obsady urzędów litewskich po Sapiebach w początkach XVIII wieku*, [w:] *Między wielką polityką a szlacheckim partykularyzmem. Studia z dziejów nowożytnej Polski i Europy*, pod red. K. Wajdy, Toruń 1993, s. 253–262.

Rachuba A., *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002.

Sawicki M., *Les Lituanien en deux batailles de Janiszki et Dorsuniszki dans les rapports d'un diplomate anglais Phillip Plantamour en 1702*, „Annales, Académie Polonaise des Sciences – Centre scientifique à Paris”, 2017–2018, vol. 19, s. 289–292.

Sawicki M., *Manifest Sapiechów z 6 marca 1702 roku*, „Wieki Stare i Nowe”, 2017, t. 12(17), s. 24–40.

Sawicki M., *Działania wojenne w Rzeczypospolitej w latach 1700–1713 w świetle pamiętnika Karola Stanisława Radziwiłła*, [in:] *Vyalikaye knyastva Litovskaye i susyedzi. Prava. Vayna. Dyplamatyja*, S. F. Sokal, A. M. Yanushkyevich (Eds), Minsk 2012, s. 239–254.

Serczyk W. A., *Piotr I Wielki*, Wrocław 1977.

Sharp T., *Pleasure and Ambition. The Life, Loves and Wars of Augustus the Strong 1670–1707*, London – New York 2001.

Staszewski J., *August II Mocny*, Wrocław 1998.

Todhunter W., *Voltaire's history of Charles XII, king of Sweden*, London 1908.

Trąbski M., *Kapitulacje twierdz w czasie Wielkiej Wojny Północnej. Inflanty 1700–1710*, [w:] *Kapitulacje w dziejach wojen. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, pod red. A. Niewińskiego, Oświęcim 2017, s. 215–247

Urzednicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy, oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba, Kórnik 1994.

Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy, t. 1: *Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek*, pod red. A. Rachuby, Warszawa 2004.

Strony internetowe:

<https://sok.riksarkivet.se/Sbl/Presentation.aspx?id=8050>, [dostęp: 12.11.2017].

<http://www.aai.ee/abks/Johann%20Reinhold%20von%20Patkul.pdf> (Tõnu Viik, Johann Reinhold von Patkul – Liivimaa suur riigimees?), [dostęp: 12.11.2017].

